

KOVÁCS ÉVA¹

KIT ÉRDEKEL MÉG A TÁRSADALMI TÉNYEK ÉS CSELEKVÉSEK MAGYARÁZATA?

NÉHÁNY AJÁNLAT²

A KIT ÉRDEKEL MÉG A SZOCIOLÓGIA? CÍMŰ KONFERENCIA PLENÁRIS ELŐADÁSA

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2022.2.66>

Előrebocsátom, hogy nem az egész magyar szociológiáról fogok írni, hiszen egy plenáris előadás szükségszerűen aránytalan, mert általános témákat feszeget és nagy a veszély, hogy közhelyek ismétlésén nem tud túllépni. Választhattam volna kevésbé rizikós témát, és bemutathattam volna, hogy milyen módon használják a társadalomtörténészek, antropológusok a szociológiát, amely mindannyiunkat megerősített volna abban, hogy a szakmánknak van jövője és nagyon is sokan – és néha túlságosan is – kíváncsiak rá.

Nem választhattam volna azonban azt az utat, hogy a professzionális szociológiát *en bloc* áttekintem, mert erre egyáltalán nem érzem magam hivatottnak. Elképesztően sok újítás történt az elmúlt évtizedben a szakmánkban, és az alkalmazott szociológia is, ha jól látom, virágzik: a vállalatoktól az igazgatási szerveken át egészen a politikai pártokig. Ennek tárgyalásához végképp hiányoznak ismereteim.

Magától értetődőnek veszem, hogy a magyar szociológia műhelyeiben nemzetközi sztenderdekhez mérhető tudományos munka folyik, a média, az oktatás, a *computational science*, a demokráciakutatások, a migráció, az éghajlatváltozás, az egészség- és a családszociológia, a gendertanulmányok, a társadalmi integráció, a lakhatási és térbeli egyenlőtlenségek, a társadalmi attitűdök, az osztályhelyzet, vagy éppen az új módszertani kihívások terén, ahogy erről a végtelenül gazdag és impozáns konferenciaprogram is tanúskodott. Én most mégis azt kérdést feszegetem, hogy mit kezdhetünk azokkal a szakmán belülről és kívülről érkező kritikákkal, amelyek arra irányulnak, hogy a szociológia mintha már nem tartaná rajta az ujját a társadalom ütőerén, mert módszerei a professzionalizációval oly mértékben váltak bonyolulttá, hogy nem tud párbeszédet folytatni a társadalommal.

Kezdhethném az előadásomat más kortárs klasszikussal is, de tekintettel arra, hogy Magyarországon vagyunk és a kérdés nemzetközi diskurzusában jeles magyar szociológusok is részt vesznek, hadd indítsak Szelényi Iván hét évvel ezelőtti témában megjelent esszéjével.

1 Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet; Wiener Wiesenthal Institute for Holocaust Studies.

2 Ez az esszé a *Kit érdekel még a szociológia, avagy lehet-e korunk válságaira válaszolni a szociológia nélkül?* című konferencia (Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet, Magyar Tudományos Akadémia Kiváló Kutatóhely, 2022. június 2–3.) plenáris előadásának enyhén szerkesztett és lábjegyzetekkel ellátott változata.

SZELÉNYI AJÁNLATA

Szelényi *A szociológia hármass válsága* című, 2015-ös, magyarul is megjelent szövegében röviden összefoglalta, miben látja a szociológia jelenét és jövőjét (Szelényi 2016). Úgy látta, hogy a hatvanas–hetvenes évek virágzásához képest, amikor a nyugati világ szociológusai mágnesként vonzották az egyetemistákat, s nem csupán kivételesen nagy számban, de szokatlanul jó minőségű fiatalok érdeklődtek a szociológia iránt, mára ez a lelkesedés radikálisan megcsappant. Iván úgy emlékszik, hogy akkoriban a szociológia egyenesen virágzott, „*a radikális egyetemisták Mekkájává*,” a politikai mozgósítás színterévé vált. Az ezredfordulóra aztán egyre többen a diszciplína válságáról kezdtek írni, érzékelve a többi társadalomtudományban lejátszódó hasonló folyamatokat, kezdve a két legfőbb konkurencsával, a közgazdaságtannal és a politológiával. Szelényi néhány évvel ezelőtti láttelepe meglehetősen borús: szerinte szakmánk nemcsak elveszítette politikai vonzerejét és radikális küldetését, de nem is talált választ a közgazdaságtudomány és a racionális döntés-elmélet felől érkező módszertani kihívásokra.

Szelényi három szempontból látta válságban a szociológiát:

1. politikai értelemben, mert sem saját utánpótlását nem tudja kitermelni, sem egy radikális társadalmi reform forogatókönyveit felvázolni.
2. módszertani értelemben amiatt, hogy a szociológia a „miért” kérdésére – épp az alkalmazott módszerek miatt – soha nem fog tudni a „normál” tudomány elvárásainak megfelelő választ adni. Szelényi kritikus a Max Weber-i megértő szociológiával szemben, és azt várja el a szociológiától, hogy a „normál” tudomány elvárásainak megfelelő oksági magyarázatokra törekedjen, mert, idézem, „a ’hogyan?’ gyengécske kérdés, sosem cáfolható meg. Így hát, ha valaki tudományt akar művelni, akkor mégiscsak a ’miért?’ kérdését kell feltennie és megválaszolni” (Szelényi 2016:121). Ráadásul úgy kell megterveznie a kutatását, hogy azt is meghatározza, milyen feltételek mellett ismeri el annak kudarcát, illetve veti el hipotézisét. Szelényi az Erik Olin Wright-i szociológia mellett teszi le a voksát és kicsit irigyen tekint a közgazdászokra és a politológusokra, akik a természettudományokhoz hasonlítható laboratóriumi kereteket tudnak létrehozni kutatási kérdéseik megválaszolásához, így kiszűrve a környezeti hatásokat és fittyet hányva a véletlen kiválasztás elvére, amely minden szociológiai survey alapja. Végül Iván szerint
3. elméletileg is válság dúl a diszciplínánkban: úgy látja, hogy reménytelen meghatározni a szociológia fő elméleti témáit, s a helyzetben az interdiszciplináris programok csak rontottak. S noha nem kritizálja nyíltan a nőtudományokat és a társadalmi nem, vagy az afrikai-amerikai és ázsiai-amerikai tanulmányokat, a kritikai kultúrakutatást vagy éppen a colonial studies-t, a globális stúdiókat stb., ám nincs arról sem meggyőződve, hogy ezek bevonása a szociológiába mindig hasznos és nem halványítja el teljességgel a diszciplína határait. Miért tűnik vegyes salátának a „Bevezetés a szociológiába” kurzus – teszi fel a kérdést – bárhová is kukkantunk be a világ egyetemi szociológiai kurzusaiba, amikor a közgazdászok már kiválóan egységesítették az alaptudást a makro- és a mikroökonómia-kurzusok univerzumában? Van-e még sztenderdizált szociológiai tudás?

Szelényi tudományunk illetőségét is veszélyben érzi: valóban a szociológia a leghivatottabb a társadalmi egyenlőtlenségek – a hatalom, a jövedelem, az életesélyek egyenlőtlenségei, az osztály, a nemzeti-etnikai hovatartozás [*race*], a társadalmi nem, a foglalkozási és képzettségi előmenetel, a társadalmi mobilitás –feltárására? „*Hát nem fájdalmas*” – lamentál – „*hogy a társadalmi egyenlőtlenségekről szóló legfontosabb könyveket az elmúlt évtizedekben olyan közgazdászok írták, mint Thomas Piketty és Joseph Stiglitz? Ennyire lemaradtunk volna?*” (Szelényi 2016:123)

De lássuk Szelényi ajánlatát is arra, hogy miképp juthat(na) ki a szakma e hármasságból:

1. *Reflexivitás (és önreflexivitás):* „A szociológiai szemléletmód ereje a reflexivitásában van. Amíg a szociológia meg tudja találni a 'hang nélküliek hangját', meg fogja találni követőit is” (Szelényi 2016:124). Hogy egyáltalán szóra bírható-e az alárendelt, ahogy Gayatri Spivak mára klasszikussá vált 1988-as esszéjében a szociológiai szemléletmód paradoxonára rámutatott, nem merül fel Szelényi aggályai között. Csak röviden idézem fel: Spivak az indiai Sati özvegyi öngyilkosság gyakorlatát elemezve állítja középpontba egy másik kultúra „egyetemes” fogalmak és keretek alapján történő vizsgálatának módszertani és kutatásetikai problémáit. A „Szóra bírható-e az alárendelt” című írás kritikusan foglalkozik a nyugati írók egész sorával Marxtól kezdve Foucault-n át Deleuze-ig és Derridáig (Spivak 1996). Spivak alapvető állítása az, hogy a nyugati tudományos gondolkodás a nyugati gazdasági érdekek támogatása érdekében jött létre. Úgy véli, hogy a tudás soha nem ártatlan, és mindig termelőinek érdekeit fejezi ki. Spivak számára a tudás olyan, mint bármely más áru, amelyet nyugatról a harmadik világba exportálnak pénzügyi és más típusú haszonszerzés céljából. Azt veti a szemére a kutatóknak, hogy a harmadik világ témáját a gyarmati projektekre való (ön)reflexió nélkül tanulmányozzák, és rámutat arra a tényre, hogy a kutatás bizonyos értelemben mindig gyarmati jellegű, mivel a „másikat”, az „odaát” alanyát a tanulmányozás tárgyaként határozza meg, és mint olyasvalamit, amiből a tudást ki kell vonni és „ide” kell hozni. Amikor Spivak a „másik” nyugati reprezentációjának érvényességét vizsgálja, arra jut, hogy a kritikai gondolkodás hajlamos saját hegemon szókincse segítségével artikulálni a másikhoz való viszonyát.

25 évvel később, a *Black Life Matters* mozgalom kontextusában, Spivak – ha lehet – még sötétebb képet fest: egy nemrég megjelent előadásában arról beszél, hogy a posztkoloniális világban az igazi probléma az, amit Frantz Fanon A Föld rabjai harmadik fejezetében az angol *leaders* szó használatáról írt (Fanon 1985). Spivak szerint a vezetők ma a demokratikus struktúrát arra tudják használni, hogy fenntartsák azt, amit Weber neopatrimoniális – Szelényi pedig neoprebendális – társadalomnak nevezne (Davis-Spivak 2018). E demokratikus struktúrák vezetői például Duterte, Erdoğan, Trump és, teszem hozzá én, például Orbán. Spivak szerint ez már nem kizárólag a harmadik világra jellemző, hiszen Európa is ilyen módon válik egyre jobboldalibbá. Ezt tanulják a diákok a falusi, kisvárosi iskolákban az általában fősvény vidéki középosztálytól. Ezt nevezi Spivak neopatrimoniális uralomnak: feudalitásnak feudalizmus nélkül. Egy szó mint száz, Spivak szerint az elnyomott ma sem bírható szóra a társadalomtudomány adott keretei között.

2. *Közszociológia:* Amint a szociológia visszatér fő problémáihoz – az osztályhoz, a társadalmi nemhez, a nemzeti-etnikai hovatartozáshoz és ezek egyenlőtlenségeihez, a hatalomhoz, a szegénységhez, az elnyomáshoz, a kizsákmányoláshoz, az előítéletekhez –, azon nyomban megtalálja érdeklődőit. Ez a Burawoy-i projekt, amelyre később még visszatérek.
3. *Neoklasszikus kritikai szociológia:* A klasszikus szociológiai témák visszahódítása: vissza kell térni elhagyott politikai küldetésünkhöz.
4. *Értelmező tudomány:* A társadalomtudományok egyike sem normál tudomány (ha ezen állítások olyan együttesét értjük, amelyek oksági összefüggései ellenőrizhetők). A társadalmi cselekvések „voluntarisztikusak”, „önkényesek”, ennél fogva pedig mindig feltételezik a „cselekvőképességet” („agenciát”), azaz valakit, aki képes döntéseket hozni (a mindenkor adott körülmények között). Az emberek döntéseket hoznak, ám e döntések csak sztochasztikus, nem pedig determinisztikus viszonyban állnak léthelyzetükkel. Webernek Szelényi szerint igaza van: képesek vagyunk értelmezni, amit tesznek, de sosem vagyunk képesek megmondani, mely tetteik „racionálisak”. Nem tudjuk előre jelezni, racionálisan mit tehetnek és mit fognak tenni.
5. *Közvetlen kapcsolat a kutató társadalmi ténnyel:* Szelényi azt javasolja, merüljünk el először a társadalmi körülmények szabta helyzetben, mielőtt megfogalmaznánk, melyek a jó kérdések.

BURAWOY AJÁNLATA

Szelényi 3., 4. és 5. pontjára az előadás végén fogok kitérni – egyébként ezeket nevezte egy 2021-es, az *Annual Review of Sociology*-ban megjelent tanulmányában Michael Burawoy „élő szociológiának” (Burawoy 2021). A 2. pontnál viszont, Burawoynál maradva, elidőznék (Burawoy 2006). A közel 20 éves közszociológiai program aktuálisabb ma, mint gondolnánk. A pandémia és az Ukrajna elleni orosz agresszió, a demokratikus politikai rendszerek megrendülése olyan kihívásokat jelentenek – és nem csak a szociológia – számára, hogy immár nem az a fő gondja, hogy a többi diszciplínával kell versenyre keljen, hanem azon kapja magát, hogy a társadalmi átalakulások sebességét is csak igen nehezen tudja felvenni. A Burawoy által választott Walter Benjamin idézet 1940-es megírása óta nem volt ennyire aktuális, mint ma. A történelem angyala, aki „arcát a múlt felé fordítja. Ahol mi események láncolatát látjuk, ott ő egyetlen katasztrófát lát, mely szüntelenül romot romra halmaz és mindet a lába elé sodorja. Időzne még, hogy föltámassza a holtakat és összeillessze, ami széttrőtt. De vihar kél a Paradicsom felől, belekap az angyal szárnyaiba, és olyan erővel, hogy nem tudja többé összezárni őket. E vihar feltartóztathatatlanul űzi a jövő felé, amelynek hátat fordít, miközben az égisz előtt a romhalmaz. Ezt a vihart nevezzük haladásnak” (Benjamin 1980:966).

Vagy ahogy Milan Kundera írta 1968-ban a Tréfában: „Elképzelek egy mozgójárdát (ez az idő) és rajta egy embert (ez vagyok én), aki ellenkező irányba fut, mint amerre a járda tart; a járda azonban gyorsabban mozog nála, s ezért lassan elvisz a céltól, amely felé szaladok; ez a cél (különös cél, amely hátul van elhelyezve!) a politikai pörök múltja, azoknak a termeknek a múltja, amelyekben kezek emelkedtek föl, a rettegés múltja, a múlt, amely megrontott, amelyet megpróbálok megfejteni, kibogozni, felderíteni, és amely megakadályoz, hogy úgy éljek, ahogy az embernek élnie kell, vagyis arccal előre. Amellett ez a múlt napról napra távolabb kerül (mert a járda gyorsabban mozog nálam), és ezért egyre megfajthetlenebb és kibogozhatatlanabb, úgyhogy én (a múlt felé fordított tekintettel és kielégítetlen igazságérzettel) teljességgel hiába futok” (Kundera 1968:121).

„Kutatni a rendet a modernitás széthullott darabkái között, fáradozni a haladás ígéretének megmentésén – a szociológia kezdetben a történelem ilyen angyala igyekezett lenni”, írja Burawoy (2006:35). Gondolatmenete nagyon hasonló Szelényiéhez, ő azonban markánsabban kiáll a közszociológia mellett: „A diszciplína – a szó egyéni és kollektív értelmében is – minden kényszer ellenére gyümölcsözőnek bizonyult. Egy évszázadot töltöttünk azzal, hogy szakszerű tudást hozunk létre, hogy a hétköznapi gondolkodást lefordítsuk a tudomány nyelvére, most azonban legfőbb ideje nekilátni a szisztematikus visszafordításnak: visszavinni a tudást azokhoz, akiktől származik, közügyet teremteni a magánproblémákból, egyszóval újraszöni a szociológia morális szálát. Ebben rejlik a közszociológia ígérete és kihívása, amely kiegészíti, nem pedig tagadja a professzionális szociológiát” (Burawoy 2006:36).

A válság Amerikában észlelt jegyei Magyarországon is kitapinthatók: noha az egyenlőség és a szabadság retorikája felerősödött az elmúlt évtizedekben, a szociológia egyre mélyülő egyenlőtlenségeket dokumentál. Ráadásul Magyarországon már 12 éve egy olyan rezsim van hatalmon, amelynek szellemisége a szó szoros értelmében szociológiaellenes, s ellenséges a „társadalom” pusztá gondolatával szemben is – kezdve a „filozófus-üggyel”³, majd a genderszakok ellen indított támadással, folytatva a CEU elüldözésével, az egyetemek privatizálásával és az Akadémia szétverésével, egészen odáig, hogy nem ritka szociológusok név szerinti pellengérré állítása és megbélyegzése a kormányközeli médiában.

3 Lásd Vári György összefoglalóját a Magyar Narancsban https://magyarnarancs.hu/belpol/lejarato_kampany_filozofusok_ellen_-mintha_konyvbol-75388

A felsőoktatás és a kutatási intézményrendszer átalakítása, piaci útra terelése, az általános magánosítás Burawoy szerint a szociológiai ethoszt végletesen eltávolította társadalmi környezetétől. Ebből kiutat a köz- vagy ahogy Némedi Dénes szerintem érzékletesebben fordította, a „közérdekű” szociológia jelentheti (Némedi 2006). Az idea Charles Wright Millstől ered, aki úgy vélte, hogy az egyéni sérelmek és magánbajok általában olyan folyamatokkal vagy állapotokkal függenek össze, amelyek társadalmi szinten értelmezhetők, és kollektív cselekvés révén befolyásolhatók. A közsociológia pedig nem állhat meg ott, hogy oksági kapcsolatot teremt a magánnyomorúság és a társadalmi tények között, hanem a közösen vallott értékek felől értelmeznie is kell e társadalmi tényeket (Burawoy 2006).

Szelényi és Burawoy is kritikai, reflexív szociológiát álmodnak, amely a civil társadalmat vonná be a szociológiai tudástermelésbe. Emögött persze látnunk kell azt a válságot is, hogy az általuk elképzelt szociológiának nem csak az a baja, hogy nincs igazi társadalmi beágyazottsága, hanem az is, hogy a belterjesség aláássa a szociológia korábban nagy nehezen megszerzett presztízsét.

NÉHÁNY KÖZSZOCIOLOGIAI KÍSÉRLET MAGYARORSZÁGON

A kiutat tehát mindketten egyfajta közsociológiai küldetésben látják: olyan szociológiai részvételtől van szó, amely társadalmi vitákat eredményez. Ez egyáltalán nem új jelenség: elég a magyar közélet szociológiai kérdéseket feszegető nagy vitáira gondolnunk. Nézzünk meg három témát, három válságos időszakról, hogy „közsociológiáinkat” munka közben is szemrevételezhessük. Három vitát fogok tehát megemlíteni: 1) a népi-urbánus 2) a kesudió 3) a „cigánybűnözés” vitát.

A népi-urbánus vita

Ha a vita kulcsfogalmait egymáshoz rendeljük, népi és urbánus a kelet versus nyugat, konzervativizmus-liberalizmus, nemzet-állam, nép-állampolgár, vallás-szekularizáció, falu-város, parasztság-polgárság, Dunántúl-Alföld stb. ellentétpárjaiban jelenik meg. Azt is tudjuk azonban, hogy mindezek a kettősségek attól érdekesekek, hogy egy másik kérdés is megfogalmazódik általuk: melyik világvég, melyik – a modernizáció és a polgárosodás kihívására adott – válasz legitim közülük nemzeti szempontból. Bár a tradicionalizmus és a modernizáció eszméi (s a fenti dichotómiák egytől-egyig) már a XVIII-XIX. században megjelentek a magyarországi diskurzusokban, a népi-urbánus vitát mégis a két világháború közötti időszakhoz kötjük.

Az urbánusok – Ignóty Pál, Zsolt Béla, Csécsy Imre, József Attila és mások – számára a legfontosabb az emberi jogok egyetemessége volt. Úgy vélekedtek: a haza, a nemzet túlságosan szűk fogalmak, melyek túlságosan sok szenvedést okoztak már az emberiségnek; másrészt úgy képelték, a 20. század a globális gazdasági, politikai és társadalmi berendezkedéseknek kedvez majd. A népi írók (ma nevezhetnénk őket indigenistáknak is) – Darvas József, Erdélyi József, Féja Géza, Gulyás Pál, Illyés Gyula, Kodolányi János, Németh László, Szabó Zoltán, Veres Péter és mások – az 1930-as években szociográfiai művekkel hívták fel a figyelmet a falusi viszonyok és a parasztság ellehetetlenülésére. S noha mindkét irányzat szemben állt a Horthy-kor elitjével, más-más módon képelték el a modernizációt és benne saját vezető szerepüket.

A közsociológiai vita egyben az értelmiség vezető szerepe körül zajlott – és az alárendeltet igen ritkán tudta csak szóra bírni. A Burawoy alapján közsociológiaiainak is nevezhető népi-urbánus vitát aztán elsöpörték a zsidótörvények, a II. világháború és a holokauszt. 1945 utáni, ciklikus visszatérése mégis egy olyan mély megosztottságot sejtett az értelmiségen belül, amelyet sem a szakmai tisztánlátás, sem a Szelényi által javasolt önreflexió nem tudott mindeddig áthidalni. (Első nagyobb szakmai fiaskóm e vita 3.0-ás verziójában való rész-

vételem volt a kilencvenes évek elején, ahol én – Gyurgyák Jánossal és másokkal közösen – azt jósltam, hogy a következő nemzedék e megosztottságon túlteszi magát (Századvég 1990; Kovács 1994).

A kesudió vita

A kesudió vita az első népi-urbánus vita után ötven évvel, 1976-ban zajlott az ÉS hasábjain. Válság volt ekkor is: az úgynevezett létező szocializmus válsága. E válság egyik tüneteként a hatvanas és hetvenes években számos szociológiai kérdés került a közbeszédbe és vált valamilyen formában a közszociológia tárgyává. Sokan a magyar szociológia hőskorának tekintik e korszakot, amelyben a szociológiai nyelv formálta a közbeszédet és az értelmiségi nyilvánosságot. A diszciplína divatossá vált, mert egy alternatív társadalomképet („valóságot”) kínált az államszocializmus modernizációs ideológiájával szemben (Kuczsi–Becskeházi 1992). A szociológiai kategóriák és gondolkodásmód – némi átfordítás, átalakulás után – bekerült a közbeszédbe.

A „fridsiderszocializmus”,⁴ a „kicsi-vagy-kocsi”-vita⁵ után a „kesudió-vita” sem léphette át a „túrt”⁶ határait és kerülte a rendszerkritikus kérdéseket, mindazonáltal széles körben taglalta a létező szocializmus néhány anomáliáját (a fogyasztás előtérbe kerülése, a rossz hatékonyság a termelésben, a diszkrépancia a hivatalos kommunikáció és a tények között), de az ezt kezelő nem tervezett és kontrollált, alulról jövő társadalmi gyakorlatokat is.

Hadd idézzek Bertha Bulcsunak az *Élet és Irodalom* 1976. február 28-i számában megjelent glosszájából:⁷

„Olcsóbb lett a kesudió. Hatvan forintba került tizenöt dekagramm, most harminckettőért adják. Igaz, ráírták a dobozra: Forgalomba hozható 1976. február. Most február van, február vége, így sem bírtam ellenállni a kesudióknak, mert kíváncsi vagyok. Az óbudai ABC-ben hegyekben áll az eladatlan kesudió. Én vettem egyet. Az eladó lány többször megnézett, majd megmutatott az egyik kolléganőjének is. Őrültnek tartottak. [...]

Úgy tűnt, a Magyarországon lakó emberek ügye eléggé jól áll. Nincs munkanélküliség, van táppénz, gyermekgondozási segély, családi pótlék, állampolgári jogon igénybevehető az orvosi ellátás. Nyugalom van, az emberek jó ruhában járnak, tevékenyek, kíváncsiak, könyvet olvasnak, színházba járnak, autót mosnak, kutyát sétáltatnak, vitatkoznak, néha ingerültek, máskor derűsek. A gyárak és a termelőeszközök közösségi tulajdonban vannak, egyenlők vagyunk a törvény előtt. [...]

Egészséges emberi viszonyok között kialakulhat egy jó körforgás. A munkás jó szerszámokat készít, a paraszt jó és nagy darab kenyeret tesz az asztalra, a borbély ügyesen, gyorsan lenyírja a hajunkat, a bolti eladó udvariasan kiszolgál bennünket, a taxisofőr hajlandó abba az irányba menni, amerre akarunk, s akkor is köszön, ha csak három forint borraivalót kap, vagy semmit. Ez a jó kör. Úgy tűnik, mi egy hibás körben mozgunk, élünk. A borbély nincs megelégedve, a munkás, a paraszt, a bolti eladó és a taxisofőr munkájával. Minek dolgozzak jobban, amikor engem udvariatlanul szolgálnak ki az üzletekben, selejtes szerszámokat kapok, órákig várok taxira, a parasztnak bor helyett cukros vizet adnak el nekem? És mindenki ezt kérdi. A parasztnak ez is jó lesz, eleget lóg a munkás, örüljön, hogy ilyet is kap, minek mosolyogjak ezeknek? Így alakul ki a hibás kör” (Bertha 1976:3).

4 Az 1961–62-ben az *Új Írásban* zajló vitáról összefoglaló olvasható az Arcanum blogon: A szocializmus behűtése. A „fridsiderszocializmus” mint vita és valóság – 1961–1963. https://arcanum.blog.hu/2020/08/31/a_szocializmus_behutese

5 A vitát Fekete Gyula *Éljünk magunknak?* (Budapest: Szépirodalmi, 1972) c. könyve váltotta ki. Lásd: Heller–Némedi–Rényi 1990.

6 A kádári kultúrpolitikáról lásd pl. Ständeisky 2005.

7 E vitákat Heller Mária, Némedi Dénes és Rényi Ágnes már a nyolcvanas években elemezte (vö.: Heller–Némedi–Rényi 1988).

Látszólag tüneményes pillanat: mintha a Kádár-kor „mélyén” a szocialista utópiából fakadó anomáliákról szabadon lehetne írni. A vitát tüzetesebben megvizsgálva mégis Mink Andrásnak kell igazat adnunk: *„Hosszasan lehetne élcélődni a kesudió-vitához hozzászóló írók, közéleti és egyéb tudorok dilettantizmusán vagy óvatosságán. Amit akkor nem tudtak vagy nem mertek leírni (vagy ha szőrmentén is, de le mertek írni, mint Zsille Zoltán, Hagelmayer István és Bácskai Tamás), az már tíz évvel ezelőtt is közhely volt. Sőt már a maga idejében is anakronisztikus volt a kesudiózás az egyenlőség és az egyéni érdekelttség dilemmájáról, az irracionális és felelőtlen beruházásokról, a rossz minőségről, a hiányról és a pazarlásról, arról, hogy a melósok miért söröznek munkaidőben, és az ezekből fakadó rossz közérzetről. [...] Ez a fajta közéleti moralizálás semmi újat nem mondott az 1960-as évek első felének álvitáihoz mérve, arról nem beszélve, hogy az ellenzéki és a félhivatalos közgazdasági diskurzusokban ettől a szinttől már fényévekre jártak. A nyilvánosság jobb, bár még jobbára illegális köreikben ekkor már széltében-hosszában beszéltek, hogy a rendszer úgy rossz és hazug, ahogy van”* (Mink 1998:117). Látjuk tehát, hogy a szociológus Zsille vagy a pénzügyes Hagelmayer és Bácskai, de még Kopátsy is közszociológiát műveltek: a kesudió vitában szakmai elemzés alá vetették a Bertha-féle „társadalmi tényeket”. Ha ezt nem a kádári virágnyelven tették volna, teljes szilenciumot vonhatott volna maga után. (Ahogy ez ugyanabban az időben a Kemény-féle „cigánykutatással” történt.) Így azonban a kesudió vita, ha nem is erősítette a Kádár-féle társadalmi konszenzust, megkarcolni sem nagyon tudta. Nem arról van-e itt szó, amitől Szelényi és Burawoy is óvva inti az amerikai és a világ szociológiáját, jelesül, hogy betagozódik-e a hatalom diskurzusába?

A „cigánybűnözés” vita

Ugorjunk végül újabb négy évtizedet, a magyar társadalmat a 2000-es években a leginkább megrázó válságig: a romagyilkosságokig. 2005-ben a mostanában ismét aktív Tomcat alias Polgár Tamás és György Péter vitatkozott a kincstári televízióban, az Oláh Action nevű, cigányok kiirtását szimuláló számítógépes játékról. Tomcat a vitát követő hónapokban is *„a cigányság egyes csoportjainak bűnözésre való determináltságát”* hangoztatta, aminek következtében közéleti vita bontakozott ki. Juhász Attila (2010), Róna Dániel és Karácsony Gergely, e sorok írásakor budapesti főpolgármester elemzése szerint (Róna–Karácsony 2010) ekkor kezdett újra elterjedni a „cigánybűnözés” szó (a történeti előzményekről lásd: Dupcsik 2018:182–192). Nem idézem fel a vita összes mozzanatát, de szót kell ejteni a 2006-os olaszliszka gyilkosságról, ahol helyi cigányok, gyermekei szeme láttára meglincselték Szögi Lajos tiszavasvári tanárt. Ekkor indította a Jobbik a Ciganybunozes.com oldalt – az egyedi esetet a romák általános megfélemlítésére és a romák elleni uszításra felhasználva. A gyilkosság hosszú időre átalakította a romákkal szembeni, addig inkább az ártalmatlanságot sugalló sztereotípiákat, és megjelent a „gyilkos cigány” képe a médiában. Az eseményeket ismerjük: 2007 nyarán megalakult a Magyar Gárda. 2008 novembere és 2009 augusztusa között kilenc alkalommal támadtak romákra Molotov-koktélokkal és lőfegyverekkel egy neonáci elveket valló baráti társaság tagjai, akikről később kiderült, hogy kifejezetten egy cigány-magyar etnikai konfliktus kirobbantását kívánták elérni. Az ötödik, Nagycsécson elkövetett támadás során lett először halálos áldozata a csoport tevékenységének: Illés Évát és sógorát, Nagy Józsefet a támadók fejbe lökték. A nagycsécsei támadást négy további követte, Tiszalökön Kóka Jenőt, Tatárszentgyörgyön Csorba Róbertet és ötéves kisfiát, Csorba Robikát, Kislétán Balogh Máriát gyilkolták meg. S noha a tetteseket végül elfogták, a „cigánybűnözés” szlogenjével tartósan el lehetett mélyíteni az etnikai konfliktusokat és még tartósabban az etnikai előítéleteket.

A szociológusok közül többen – magam is – az első perctől aktívan részt vettek a társadalmi nyilvánosságban és a professzionális és a közszociológia minden fegyverét bevetették, hogy e konfliktusokat csökkentsék és a sztereotípiákat lebontsák. Petíciót írtunk a köztársasági elnöknek, szakmai fórumokat indítottunk jelentős

sajtónyilvánosság mellett, tüntetéseket szerveztünk, közösségi blogot indítottunk roma értelmiségiekkel, a szélsőjobb bojkottjára szólítottuk fel a közvéleményt, kapcsolatot tartottunk a meggyilkoltak családjával, nyilvános vitákön vettünk részt – azaz szakmai tudásunk legjavát próbáltuk közérdekűvé tenni. Kudarcot vallottunk szinte minden szinten.

A 2010-es években aztán Kerezi Klára és kutatótársai igyekeztek körbejárni a témát. Mivel a „*faji eredetre, a nemzeti és etnikai kisebbséghez tartozásra vonatkozó személyes adatot*” a bűnüldöző szervek és az igazságszolgáltatás nem tarthatnak nyilván, ezért a szerzők éppen a morálisan és politikailag szennyezett fogalom dekonstruálására tettek kísérletet. A népszámlálási statisztikák alapján 513 települést választottak ki, melyek a magyar lakosság kétharmadát és a bűncselekmények háromnegyedét lefedik. Az eredmények alapján egyrészt kiderült, hogy a 2000-es években a regisztrált bűncselekmények száma – szemben a médiában sugárzott képpel – folyamatosan csökkent, és ott követték el a legtöbb bűncselekményt, ahol a cigányok aránya elmaradt az országos átlagtól. A kistélepüléseken a bűnözés stagnált (Kerezi–Gosztonyi–Polák 2014). A Helsinki Bizottság meglévő kutatási eredmények másodelemzésén, valamint szakértőkkel és szabálysértési, illetve büntetőeljárás alá vont romákkal készített interjúkon keresztül vizsgálta a büntető igazságszolgáltatásban a romákat érő diszkriminációt (Kazarján–Kirs 2020). Az eredmények azonban már nem jutottak el a közmédiába – amely 2010 után radikálisan átalakult –, az előítéletek pedig a szociológiai felmérések alapján nem csökkentek (Keresztes–Takács–Lendvai–Kende 2016), miközben a romák – és bármiféle pozitív romakép – eltűntek a közmédiából.

Nem állítom e példákkal azt, hogy a közszociológia, a reflexív szociológia, a közvetlen kapcsolat a kutatott világgal nem olyan célok, amelyeket érdemes volna követnünk. Mindazonáltal úgy vélem, a szakmai határátlépések tétje kettős: kihívást jelenthetnek a szakmai status quo és tágabban a közéleti konszenzus számára, de számolni kell azzal a valószínűséggel, hogy sok esetben tiszavirág-életű hatást válthatnak ki csak, ha nem éppen konszolidálják, sőt megerősítik a fennálló és javítani kívánt diszkurzív mintákat. Szerencsétlen körülmények között pedig kikezdehetik a diszciplína amúgy is megtépázott hírnevét és parkolópályára vagy pályaelhagyásra kényszeríthetik azokat a kutatókat, akik az akcionális vagy a partícipatív kutatás módszereivel lépnek ki a nyilvánosság elé.

APPADURAI AJÁNLATA

De fordítsunk egyet, mert mindeztidáig a szociológia válságáról volt főképp csak szó és néhány olyan javaslatról, amely a diszciplína pozícióját volna hivatott megerősíteni, azaz, ha a konferencia címét veszem alapul, akkor arról, hogy hogyan tehetnénk érdekessé magunkat és a tudásunkat a világ számára. Mi van azonban akkor, ha azt gondoljuk, hogy a diszciplína már nem csak a miénk – és itt nézek farkasszemmel a konferencia kérdésével, „kit érdekel még a szociológia?” Nos, ebben sokkal kevésbé vagyok szkeptikus, mint az első témával kapcsolatosan. Nem mondok újat szerintem azzal: mindenki szociológus (is). Élcelődhetünk is ezen, hiszen napról-napra abba ütközünk, hogy mindenki virológus, esztéta vagy külügyi szakértő (is). Legutóbb, a „Szavazatszámoló beszámoló” facebook-csoportban találkozhattunk szociológiai szempontokat is felvonultató beszámolókkal.⁸ Nyilvánvalóan nem ütötték meg sokszor azt a mércét, amit önmagunktól egy hasonló „terepnap” után elvárunk, de a tudás terjedése már csak ilyen: minél gyorsabban terjed, annál esetlegesebb lesz a felhasználása.

Igen, mindenki szociológus (is). És nem feltétlen önszántából. Óriási kulturális fordulat következett be az elmúlt évtizedekben. Mert volt már mindenki villanyszerelő, cowboy (lásd ifj. Schiffer Pál örökbecsű filmjét, a Kovbojokat 1987-ből) és agrónómus, amikor a szocialista hiánygazdaság és a háztájizó mindennapok sűrűjében

⁸ <https://m.facebook.com/Szavazatsz%C3%A1ml%C3%A1l%C3%B3k-besz%C3%A1ml%C3%B3i-103340832347986/>

kellett eligazodnia, mégsem kellett minden pillanatban valamilyen új tudást megszereznie ahhoz, hogy a leg-egyszerűbb társadalmi cselekvései sikeresen végbemenjenek. Elég, ha csak a digitális forradalom óta lezajlott technológiai változásokra gondolunk: a személyi igazolvány meghosszabbítására, a gyógyszerrecept felhőből való lehívására, a munkaügyi központba való bejelentkezésre, katás elszámolásra, banki átutalásra – egyszóval apró-cseprő állampolgári ügyeink intézésére. Vagy ahogy Arjun Appadurai fogalmazott A kutatáshoz való jog című, 2006-os tézistanulmányában: „Különösen igaz ez gyorsan változó világunkban, ahol a piac, a média és a migráció megingatta a tudás biztonságos szféráit, és ugyanilyen gyorsasággal tette lehetetlenné, hogy az átlagpolgár a hagyományos, megszokott, helyi forrásokból merített tudásokra támaszkodjék. Továbbá, ahogy a demokrácia intézményei és értékei végigsöpörtek a világon, a tudás (az absztrakt és az empirikus egyaránt) helyi valutává vált. Ma már a tájékozott állampolgár számára életbevágóan fontos képesség, hogy meg tudja különböztetni a tudást a szóbeszédtől, a tényeket a fikciótól, a propagandát a hírektől, az anekdotákat a valós folyamatoktól” (Appadurai 2011:66).

Appadurai ajánlata nagyvonalúbb, mint Burawoyé vagy Szelényié: a kutatás nem csak magas színvonalú, szakmai tevékenység lehet, melyet megfelelő képzéssel és osztályhátterrel sajátíthatnak el az oktatás, a tudományok, és más rokon területek szakértői, hanem rejlik benne egy olyan demokratikus potenciál, amely elismeri, hogy a kutatás nem más, mint egy általános képesség speciális megnevezése, „azé a képességé, amely alapján szakszerű módon tájékozódhatunk olyan dolgokról, amelyeket ismernünk kellene, de még nem ismerünk. Ebben az értelemben minden emberi lény kutató, mivel mindannyian hozunk olyan döntéseket, amelyekhez szükséges, hogy szisztematikus módon aktuális tudáshorizontunk mögé hatoljunk” (Appadurai 2011:66).

Appadurai utópiája sem kevésbé józan, mint Burawoyé. Nem gondolja azt, hogy a kutatás jogával bárki felruházható volna: elsősorban a szegény országokra jellemző népesség felső felének alsó részén elhelyezkedőkről beszél, tehát a teljes népesség harminc százalékáról, akiknek lehetőségük van az általános iskolai képzésen túljutva a középfokú vagy középfok utáni képesítések legalsó fokáig jutni. Ez a csoport, amely ma nagyjából másfél milliárd embert jelent világszerte, még a globális tudástársadalom keretein belül helyezkedik el. Az e kategóriába tartozók egzisztenciája azonban számos okból bizonytalan, aminek része a hiányos oktatás, a nem megfelelő társadalmi tőke, a gyenge összeköttetések, a politikai jelentéktelenség és a bizonytalan gazdasági helyzet. Appadurai még „csak” az AIDS-ről, a konfliktuszónákról, a munkapiaci változásokról, a migrációról, a törvényekről stb. gondolkodott, ma, két év pandémia és több mint három hónap véres háború után még számos dolog felkerülhet e listára. „Növekszik a szakadék a tudás globalizációja és a globalizációról való tudás között. Ez a szakadék tükröződik világszerte a szakképzések megszerzéséért való kapkodásban, a munkahelyi képességekért való küzdelemben, az oktatási fúziók, vállalkozások és nemzetközi együttműködések növekedésében, ezzel párhuzamosan pedig azt láthatjuk, hogy az oktatás, a kutatás és felsőoktatás hagyományos egyetemi színterei hanyatlanak” (Appadurai 2011:72).

Itt tehát arról a lehetőségről van szó, amikor a szociológiai tudás teszi lehetővé az új tudásokhoz való hozzáférést a közös tevékenységben, nevezzük kutatásnak, s ebben Appadurai – szemben Burawoy-jal, aki az *extended case methodot* (kiterjesztett esettanulmány) javasolja – a „dokumentálás mint beavatkozás/közvetítés” módszerét dolgozta ki az alulról szerveződő globalizáció elősegítésére. Tehát azt reméli, hogy a résztvevők a közös dokumentálás nyomán egyre tisztábban látják az őket körülvevő világ társadalmi tényeit. Hasonló kezdeményezés a médiában a *fact check* (tényellenőrzés), amely meghatározó jelentőségre tett szert a pandémia alatt. A járvány elején például a Facebook bejelentette, hogy eltávolítja a globális világjárványt okozó új koronavírusról szóló hamis vagy megcáfolt állításokat a Nemzetközi Tényellenőrző Hálózat segítségével – ezt 2021-ben feloldani kényszerült, miután a COVID-19 eredetével kapcsolatos vizsgálatok nem vezettek egyértelmű ered-

ményekre. Mindez vitákat generált magáról a tudományos konszenzus fogalmáról is és konklúziójában egészen odáig jutott, hogy az a bináris elképzelés, hogy a tudományos állítások vagy helyesek vagy helytelenek, maga is hozzájárult ahhoz a megosztottsághoz, amely a világválságot jellemezte.

ÖSSZEGZÉS

Előadásomban három élő klasszikus ajánlatát vázoltam annak a válságkomplexumnak a megoldására, amely körülvesz bennünket. Ezek szükségszerűen a baloldali, magukat gyakran marxistaként definiáló hagyományból érkező ajánlatok, azonban a vitairatok alapos olvasása után az is megállapítható, hogy marxista társadalomkritikai alapelvek csak nyomokban lelhetők fel bennük. Sokkal láthatóbb a reflexivitás mint tudományos program, ha nem is olyan mélységben, mint ahogy az az 1967–68-ban Howard Becker (1967) *Kinek az oldalán állunk?* és Alvin W. Gouldner *A szociológus mint partizán: szociológia a jóléti államban* című szövegei körüli vitában zajlott. Csak nagyon erős megkötésekkel nevezhetnénk Szelényit, Burawoyt vagy Appadurait az „underdog” vagy „partizán” szociológia szószólóinak. Radikalizmusuk mégis szokatlan a magyar professzionális szociológia perspektívájából, hisz itthon – tisztelet a kivételnek – alig találunk olyan vezető professzort az egyetemeken és a tudományos kutatóintézetekben, akik szakmai karrierjüket „partizán” szociológusként képesek lettek volna megalapozni. Az elmúlt évtizedek hazai kísérletei mindazonáltal mégis említésre méltók, és itt csak azokra térek ki, akik nem csak elméleti síkon, de a gyakorlatban is megkíséreltek a társadalmi és a diszciplináris válságokra reagálni és új szociológiai módszereket kialakítani vagy meghonosítani.

Ilyenek voltak a szívemhez legközelebb álló közösségtanulmányok, egyes belőlük is kifejlődő humán-geográfiai megközelítések, vagy például a részvételi kutatás megújítása a lakhatási mozgalmak körül, amely utóbbi világos határokat húzott maga köré a hagyományos egyetemi kutatásokon kívül és megkísérelte lebontani a kutató és kutatott közötti hierarchiát.

Akadémiai műhelyként ugyan elbukott, de CEU-s képzésként végül létrejött a kritikai roma tanulmányok irányzata, amely arra kérdezi rá, hogy ki beszélhet a romák társadalmi, gazdasági, politikai és történelmi helyzetéről, és milyen etikai kérdéseket vetnek fel a kutatói határátlépések a saját közösségen belül. Ennek az irányzatnak természetes szövetségese a kritikai *race* elmélet, a posztkoloniális és feminista tanulmányok, de a kritikai közpolitikák is. A program célzottan törekszik arra, hogy az akadémiai egyenlőtlenséget a romák és a nem roma többség között csökkentse.

Végül, noha ők magukat egészen biztosan nem tekintenék a Szelényi Iván által vágyott neoklasszikus kritikai szociológia hírvivőinek, én mégis ide sorolom azokat a szociodráma-munkákat, börtönetnográfákat is, amelyek az elmaradó vagy elégtelen társadalmi gondoskodás okait keresve fejlesztettek ki komplex kutatási és segítő módszereket, azt bizonyítva, hogy a társadalmi kreativitás, a motiváltság, a cselekvő- és alkotóképesség egy hierarchikus, zárt, totális rendszerben is felébreszthető.

Ezeket az irányzatokat többé-kevésbé beilleszthetjük a Szelényi által javasolt ötös programba:

1. Reflexivitás (és önreflexivitás),
2. Közsociológia,
3. Neoklasszikus kritikai szociológia,
4. Értelmező tudomány,
5. Közvetlen kapcsolat a kutatott társadalmi ténnyel.

S bár eddig talán úgy tűnhetett, én mégis azt gondolom, hogy a szociológia válságra adott válasza nem feltétlenül irányzatos. Sokkal szorosabbnak látszik az összefüggés a diszciplína belső természetével. Ennek alap-

ján pedig – paradox módon – éppen hogy a válság az, amely a szociológiai gondolkodást előre viheti. Ehhez zárásként hadd idézzem az általam ismert talán legkonzervatívabb szociológus, Peter Berger 60 évvel ezelőtti, *Meghívás a szociológiába* című írását:

„Valószínűnek tűnik tehát, hogy a szociológiai gondolkodás olyan történelmi körülmények között fejlődhet leginkább, amikor súlyos megrázkódtatások érik az adott kultúra önmagáról alkotott elképzelését, különösen a hivatalos és tekintélyek által szentesített általánosan elfogadott felfogást. Csak ilyen körülmények között valószínű, hogy a megfelelő érzékenységgel rendelkező emberek késztetést éreznek majd arra, hogy gondolatilag túllépjenek az adott önértelmezés által hirdetett tételeken és ily módon megkérdőjelezzék a tekintélyeket.[...] Azt állítjuk tehát, hogy a szociológiai tudatosságban benne rejlik egyfajta nimbusz-tépázó motívum. A szociológust újra meg újra arra készíti tudományának logikája, hogy leleplezze az általa vizsgált társadalmi rendszereket. Ez a leleplezésre irányuló hajlam nem feltétlenül a szociológus vérmérsékletéből vagy beállítottságából következik. Éppenséggel az is megeshet, hogy a szociológust, bár magánemberként talán békülékeny természetű és semmi hajlandósága felborogatni azokat a kényelmes feltevéseket, amelyek saját társadalmi létének is támaszul szolgálnak, szociológusként mégis arra kényszerül, hogy szembe szálljon azzal, amit a körülötte lévők magától értetődőként fogadnak el. Más szóval, azt állítjuk, hogy a szociológiára jellemző nimbusz-tépázó motívum nem a pszichológiában, hanem a módszertanban gyökerezik. A szociológia vonatkoztatási kerete, amelybe eleve be van építve a törekvés a hivatalos társadalomértelmezésektől eltérő valóságsszintek feltárására, magával hozza azt a logikai imperatívuszt, hogy le kell lepleznie azokat a beképzeltéseket és elhitéseket, amelyek segítségével az emberek egyik cselekedetüket a másikkal leplezik. Ez a belső kényszer a leleplezésre a szociológia egyik olyan jellegzetessége, amelyik különösen összhangban van a modern kor beállítottságával” (Berger 1963:23–24, Lakatos László fordítása).

A szöveg több mint 60 éves, de talán soha nem aktuálisabb, mint most, 2022-ben. Ezzel kívánok izgalmas, inspiráló konferenciát Mindannyiótoknak.

HIVATKOZÁSOK

- Appadurai, A. (2011) A kutatáshoz való jog. *AnBlok*k, 5, 66–75. (Kerényi Szabina fordítása)
- Becker, H. S. (1967) Whose Side Are We On? *Social Problems*, 14(3), 239–247.
- Benjamin, W. (1980) A történelem fogalmáról. In *Angelus Novus*. Budapest: Magyar Helikon, 959–974. (Bence György fordítása)
- Berger, P. L. (1963) *Invitation to Sociology: A Humanistic Perspective*. New York: Anchor Books.
- Bertha B. (1976) Kesudió. *Élet és Irodalom*, február 28, 3.
- Burawoy, M. (2006) Közérdekű szociológiát! *Replika*, 54–55, 35–66. (Kiss Zsuzsanna fordítása)
- Burawoy, M. (2021) Living Sociology: On Being in the World One Studies. *Annual Review of Sociology*, 47:17–40. <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-072320-101856>
- Davis, A. – Spivak, G. Ch. (2018) Planetary Utopias. Closing plenary session- Symposium III „Planetary Utopias – Hope, Desire, Imaginaries in a Post-Colonial World” of the „Colonial Repercussions” event series at the Akademie der Künste, Berlin, 23 and 24 June. Elérhető: <https://www.youtube.com/watch?v=cc-nGN07gnk>, összefoglaló: <https://sxpoltics.org/20163-2/20163> [Letöltve: 2022-08-10].
- Dupcsik Cs. (2018) *A magyarországi cigányok/romák a hétköznapi és a tudományos diskurzusok tükrében*. Szociológiai tanulmányok 1. Budapest: MTA TK SZI.
- Fanon F. (1985) *A Föld rabjai*. Budapest: Gondolat.
- Gouldner, A. W. (1968) The Sociologist as Partisan: Sociology and the Welfare State. *The American Sociologist*, 3(2), 103–116.
- Heller M. – Némedi D. – Rényi Á. (1990) *Népesedési viták Magyarországon 1960–1986*. KSH Népeségtudományi Intézet – Kutatási jelentések 37. Elérhető: <http://www.demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/kutatasijelentesek/issue/view/385> [Letöltve: 2022-08-10].
- Juhász A. (2010) A „cigánybűnözés” mint „az igazság” szimbóluma. *AnBlok*k, 4, 12–15.
- Karácsony G. – Róna D. (2010) A JOBBIK titka. A szélsőjobb magyarországi megerősödésének lehetséges okairól. *Politikatudományi Szemle*, XIX(1), 31–63.
- Kazarján A. – Kirsch E. (2020) *A romákat érő diszkrimináció a magyar büntető igazságszolgáltatásban*. Magyar Helsinki Bizottság: Budapest. Elérhető: https://helsinki.hu/wp-content/uploads/A_romakat_erő_diszkrimináció_a_magyar_büntető_igazságszolgáltatásban.pdf [Letöltve: 2022-08-10].
- Keresztes-Takács O. – Lendvai L. – Kende A. (2016) Romaellenes Előítéletek Magyarországon: Politikai orientációtól, nemzeti identitástól és demográfiai változóktól független nyílt elutasítás. *Magyar Pszichológiai Szemle*, (71)4/2, 609–627. <https://doi.org/10.1556/0016.2016.71.4.2>
- Kerezi K. – Gosztonyi M. – Polák A. (2014) A roma és nem roma együttélés konfliktusai, kriminális vonatkozásai. *Belügyi Szemle*, 7/8, 5–51.
- Kovács É. (1994) *Indulatok a népi-urbánus vitában*. 2000, augusztus, 15–23.
- Kuczai T. – Becskeházi A. (1992) *Valóság ’70*. Budapest: Scientia Humana Társulás.
- Kundera, M. (1968) *Tréfa*. Budapest: Európa. (Rubin Péter fordítása)
- Mink A. (1998) Kesudió. *Beszélő*, 7–8(3), 7, 116–125.
- Némedi D. (2006) A civil társadalom és a társadalomtudományok. Megjegyzések Burawoy közszociológiai programjához. *Replika*, 54–55 (október), 97–103.
- Népiek és urbánusok – Egy mítosz vége? (1990) *Századvég*, 2.
- Spivak, G. Ch. (1996) Szóra bírható-e az alárendelt? *Helikon – Irodalomtudományi Szemle*, 4, 450–484. (Mánfai Alice és Tarnay László fordítása)
- Standeisky É. (2005) *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom*. Budapest: 1956-os Intézet–Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára.
- Szelényi I. (2016) A szociológia hármassá válsága. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 1, 118–126. (Éber Márk fordítása)